

Կոստան Կր Նշանակներ մինչև Տիմյո ճանչցուած ին-
զուտներն իրենց կապմութեան երեք ձեւերուն կար-
գաւ, որ է ակադամական, կոչողական եւ հաշ-
վականներն:

(Հորանմարն):

Հ. Գ. ՄԵՆ.

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ՀԱՄԱՐՈՑ ՊԱՅՄԱՆԱՆ ԿՈՅՈՑ

ՀԱՅ ՊԱՐՈՒՅ. Հ. ԳԵԼՏԵՐԻ

(Հորանմարն):

2. Մարտնագրական:

Հայոց մատենագրութիւնը զուտ քրիստո-
նական է: Միայն Մ. Խորենացու ջով Տէրմանու-
նու Տէր ժամանակի հեղինակներն քաղաւանք
եւ հայն ժողովրդական երգերու մնացորդներ կը
գտնուին: Եւ որովհետեւ ուսումնական կրթու-
թիւնը, ինչպէս միջին դարու ուրիշ քրիստոնէայ
աղագայ, նոյնպէս ալ Հայոց ժով, գրեթէ առանց
բացառութեան եկեղեցականաց սեպակաւու-
թիւն կը, այս պատճառաւ Հայոց գրականութիւնը
քիչ բացառութեամբ՝ աստուածաբանական է. եւ
նոյն իսկ Հայոց բաւական բազմաթիւ պատմագրու-
թիւններն յայտնապէս իրենց եկեղեցական հեղի-
նակը մատնացոյց կ'ընեն: Մեր նպատակէն դուրս
է՝ այստեղ Հայ մատենագրութեան ամբողջական
տեսութիւնն ընել. առ այս մասից կ'ընենք հե-
տեւեալ հրատարակութեանը՝

P. Sukias Somal, Quadro della storia
letteraria di Armenia, Venezia 1829. — Նոյն
Quadro delle opere di vari autori anticamente
tradotti in Armeno, Venezia, 1825. —
C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der
armenischen Litteratur, Leipzig 1836, որ վե-
րայիշեալ երկու գրքերուն գերմաներէն նոր խմբա-
գրութիւնն է ճիշտագոյն յաւելածներով: —
R. Patcanian, Catalogue de la littérature
arménienne depuis le commencement du IV
siècle jusque vers le milieu du XVII. „Mé-
langes asiatiques“ T. IV, liv. I, St. Pétersbourg,
1860. — F. Nève, L'Arménie chrétienne et
sa littérature, Loewen — Paris — Berlin, 1886.
— Հ. Գարեգին, Հայկական մատենագրութիւն
(1565—1883) Վենետ. 1883. — Նոյն, Մատե-

1. Ընդհանուր բաժանում ընդունուած է գրեթէ
իր հաստատուն՝ ամեն գիտնականներէ, որոնք ինչպէս վերը
նշանակեցին, առանձին ինչպիսի մը որ գտաւորագրին վերա-
բերելուն նկատմամբ ապագային կրնան ինչ փոփոխու-
թիւններ անել ունենալ: Մեր տեսակէտին յարմար կը
համարեն Hovelaque լեզու ալ էտնի գաղտն. գրութիւնը, որովհետեւ
է ֆ. Միլերի, Հուրանի, Մ. Միլերի, Գիւրգէնի գա-
տաւորութեանց հետ: Աւելի մանր պիտի պատկերացնենք
հիմա բոլորական լեզուացիքէ՝ իբր աւելի կարեւոր որ արդի
լեզուագիտութեան համար:

նոցարան Հայկական Թարգմանութեան նախնայ,
Վենետ. 1889. — Նոյն, Հայկական հին գրաւ-
թեան Պատմութիւն Դ — ԺԳ դար, Վենետ.
1863 (1886). — E. Dulaquier. Recherches sur la
chronologie Armén. Paris, 1859. — Catalogue
des livres de l'imprimerie Arménienne de
S. Lazare, Venise, 1894.*

Այստեղ կը յիշատակենք աստուածաբան-
կան եւ պատմական նշանաւորագոյն հեղինակներն,
որոնց գործերը ապագրութեամբ ծանօթացած են:
Հայ մատենագրութեան սկիզբն եղաւ Հայ
պրութիւնից գիւտովն: Գ. դարուն Հայերն կամ
ասորերն կամ յունարէն եւ կամ պարսկերէն կը
գրէին: Անոր համար այս ժամանակէն համարուած
մատենագրութիւններն ըստ մասին թարգմանու-
թիւն եւ ըստ մասին կեցծ են: Ս. Գրիգորի Լու-
սաւորի Եւանգելիստական (Վենետ. 1838, Վա-
ղարշապատ 1896 հրատ. Տէր-Միլերիւնի. Գերմ.
թրգմ. J. M. Schmid, Regensburg 1872) աւելի
ուշ ժամանակի գործ է: Կը կարծենք որ ասոր
ժամանակակիցն Չենոր Գլակ ասորի եպիսկոպոսն՝
որ յետոյ Տարծոյ Ս. Կարապետի վանքին վանա-
հայրն եղաւ, իւր վիճակին ի քրիստոնէութեան
գարեթին պատմութիւնը գրած ըլլալ՝ ասորերէն լե-
զուաւ: Անոր միայն Հայ Թարգմանութիւնը կայ
այժմ՝ Պատմ. Տարծոյ**, (Վենետ. 1832, Գաղղ.
Langlois, Collection I) եւ շարունակութիւնն ի
Եւրոպայէն եպիսկոպոս Մակիմիան, որ կը կար-
ծուի թէ Է դարուն աւարած ըլլալ: Սրկու գործերն
ալ պատմաբանութեան արժէք չունենցող վիպագրու-
թիւններ են, Ը կամ Ժ գարեթ, ինչպէս ցոյց
տաւաւ Գր. Խալաթեանց, «Չենոր Գլակ», Վենե-
տ, 1893:

Աղաթմանգրութիւն Հայոց Տրդատ Թագաւո-
րին զարտաւարին անուան կայ Պատմութիւն
Ժ՛այս Թագաւորին եւ քրիստոնէութեան ի Հայոց
մուծուելուն: Ասոր հայերէնը եւ յունարէն թարգ-
մանութիւնը կայ: Հայերէնն հրատարակեալ Վե-

* Այստեղ յիշուած նեղիւններն նալ մատ-
նագրութեան պատմութիւնն իրարմէ քաղած են, ախ-
պէս որ դարուն սկիզբներմ՝ առանց քննադատութեան
ընդունուած կարծիքներն տալուին կը շարունակուին
աւանդուին: Անոր ամար նալ մատնագրութեան
սկզբնաւորութիւնն մինչև Ը դար աւանդաւորութեան
միայն իրեն ամօքամանակայ կարծիքներն նկատուի:
Է: Փաստոսի, Ագաթանգեղոսի, Նիղիէի, Խորենացոյ
նկատման վերինք քննութիւններն տարբեր ծաղակ-
ցութեանց կը յանգնեն: Թէեւ նեղիւններն մասնով է այս
քննութեանց մէկ մասը եւ ընդունած է անոցն ճար-
կագրութիւնը, սակայն ինչ ինչ մասացն է անմասն
որով եւ նին աւանդութիւնը կը կրնն, ինչպէս Փա-
ստոսի նկատմամբ աւանդութն՝ որ յոյն ըլլալ եւ Դ. դա-
րուն, որ յայտնապէս Ե դարուն նալ նեղիւնակ է (տ. Մա-
խանան, Փաստոս Ռիւպան, Վիեննա 1896). Նոյն-
պէս Փրոնի գործերն ոսկեպարու թարգմանութիւնը կը
ընէ՝ վերջիւս նեղիւններն նեղուելով: Ունչպէս եւ
առ շատապակ մատնագրութեան վրայ խօսող այս բա-
մինք՝ զուտ նեղուողութիւն է: Դը յայտնայ որ քմ-
ննանց նեղուական քննութեանքն եւ խորին նմանութեանց
զրուած պատմութիւն մի նալ մատնագրութեան:

** Գ. Պոլ. 1719. Վենետ. 1832, 1884:

նեւ. 1862*, Տփղիս 1882, գաղղ. (անխատար) առ. Langl. Coll. I., խոսքերն Վենետ. 1843; Յաւնարէն Տրատարական Stillingի գիրս Acta Sanct. 30 Սեպտ. Հար. Ը. էջ 320—, եւ աւելի յաւագոյն Lagarde, Agathangelos, Anz. Gött. Gesell. hist. phil. (Ա. 35, 1889, էջ 1—): Ագաթանգեղոս՝ պատմական վիճակն մէջ, 456էն ետքը այլեւայլ դատ դատ գործերէ (Ագաթ Ս. Գրիգորի, Վկայաբանութիւն Ս. Գրիգորի) եւ Սրբոյ Հռիփսիմոսն, Տեառն Ս. Գրիգորի) խմբագրուած է (Gutschmid, Kl. Schriften, III. էջ 394—): Գառնական հաւատալութիւն կրօնայ ունենալ այն մասն՝ որ կը խօսի Ս. Գրիգորի վարդապետի մասին, եւ բուն Հայոցի յորիմանութիւնն գարգիւն պատմութիւնը (Gutschmid, անգ. էջ 420): Կարելի է որ այս մասն սկզբնապէս յաւարեն կամ (բառ Լագարդի) ասորերէն գրուած լիլայ:***

Հաստ մեծ արծեւը ունի Փառապետ Բիւզանդացւոյ Գառնութիւնը, որ 317—90 տարիներս Հայոց պատմութիւնը՝ այն տարիներէն շէշ մը ետքը յաւարեն գրած է: Ասոր նշխարները կը գտնուին Գրիգորիոսի լայն (De bello. Pers. I, 5), իսկ ամբողջական գործը կայ միայն Հայերեն թարգմանութեամբ*** (Վենետ. 1832, Պետերբ. 1883, գաղղ. Langlois I, 1883, գերմ. Lauer, Köln 1879): Փ. Բիւզանդացի թեմէն եկեղեցական նախնականութեան ջերմ կողմնակիցներէն է, սակայն Գ. դարու պատմութեան համար ամենակարեւոր աղբիւր է (H. Gelzer. Die Anfänge der armenischen Kirche. Ber. d. Sächs. Gesell. d. Wiss. hist. phil. Cl. 1895, էջ 109—):

Հայոց ազգային մասնագրութեան ստեղծիչն են Սահակ կիճիկը. († 439) եւ անոր բարեկամն ու ընկերն Մեսրոպը: Մեսրոպայ այլուրեքն գտնելովէ Հայերը կարող եղան մասնագրութիւն ունենալ աղբիւրս կարգը մտնել: Միջնէ այն ժամանակ Ս. Գրոց Հայերէն թարգմանութիւն մը չկար. եւ ստիպուած էին Ս. Գրոց բնիկեցածներէն՝ ինչպէս նաեւ աղծութեանը կեկեղեցաց մէջ ասորերէն լեզուա կատարել զոր ժողովուրդը չէր հասկնար, եւ բառ մասին նաեւ յաւարեն լեզուա: Մեսրոպայ Հայոց սեպհական այլուրեքն մը հնարելու խորհուրդը Սահակ կիճիկ. եւ Վառլապուհ թագաւորն (395—416) համակրութեամբ ընդունեցան: Սահակայ հրամանա Մեսրոպ ասորական Միջնագետը գնաց: Դասինէ ասորի եպիսկոպոսին ընկերութեամբն բառ առաջին փորձին ապարդիւն մնաց. ընդ հակառակն Հռոփման (Ռուփիման) յայն միանձնականին եւ գեղարքին օգնութեամբ կարելի եղաւ այլուրեքն հնարել, գլխաւորաբար յայն այլուրեքն հիման վրայ: (H. Hübschmann, Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, ZdmMG. 1876,

էջ 53—, V. Gardhausen, Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift, անգ. էջ 74—):

Միջնագետ Մեսրոպ երկու դարից աղբիւրս Վրաց եւ Արաւոյնց համար ալ, որոնք Հայոց քաղաքակրթութեան կախումն ունեն, այլուրեքն հնար, որով նաեւ այս երկու յիշուեցան դարձանութիւն առաւ, Սահակ Ս. Գրոց թարգմանութեան սկիզբը բաւ: Առջին ունի միայն ասորի բնագիրը: Վասն զի Պարսից պետութիւնը՝ որպէս զի Հայերն Հռոմէական պետութեան եւ յաւարեն քաղաքակրթութեան հետ ամենեւին մասնաւորական կապ մը չունենան, Հայաստանի իւր մասին մէջ յաւարեն գրքերն այլեւ առաւ եւ յաւարեն լեզուա գառնանութիւնն արգելեց: Սահակ եւ Մեսրոպ տեսնելով որ ասով իրենց խոհուրդն իրագործել պիտի չկարենան, որոշեցին յաւարեն մասն երթալ: Ի Բիւզանդիան առաքուած պատգամաւորութիւն մը, որուն գլուխն էր Մեսրոպ, սպասուած արգելեցն ունեցաւ: Հայաստանի յաւարեն մասին կառավար Մատաթիոսին հրաման եկաւ՝ որ հայ քահանայից օգնէ անոնց այս ձեռնարկութեան մէջ: Անմիջապէս խոհուրդն բազմութիւն աշակերտներ եւ հինարկեցիք թարգմանչաց գաղղց մը, որ շէշ ժամանակին վերջն ասորեանց քաղաքացաւ: Եւ որովհետեւ Մեսրոպ յաւարեն մէջ այնչափ գործաւոր չէր, թարգմանութեան գործն սկսաւ կազմալ: Այս պատճառաւ իւր աշակերտներէն քահանայութեան մէջ, Անմիջապէս խոհուրդն բազմութիւն միապա յաւարեն հինարկեցիք հիմնապետ ուսանել: Ասանց յետոյ վերագործին Ս. Գրոց, բազմութիւն Ս. Հայր յաւարեն բնագիրները եւ նիկիոյ եւ Եփեսոսի ժողովոց կանոնները հայերենից ասորի: Ասոր բնագիր եղած թարգմանութիւններն հիմնապետ վերաբնուեցան, եւ հաջեւ 432ին Ս. Գրոց թարգմանութիւնն աւարտեցաւ, որ եւ այնուհետեւ պաշտօնական թարգմանութիւն նկատուեցաւ: Ս. Գրքերն անթիւ օրինակներ բազմապատեցաւ, եւ յետոյ երբ Արեւմտեան հետ Հայերն աւելի անձեպ յարաբերութիւն ունեցան, լատին Ս. Գրքին (Vulgata) կտորներ ներմուծուեցան: Այսպիսի ներմուծեալ բնագիր մը, եւ այն՝ մի միակի, առջինն ունի Ռական եպիսկոպոսն որ 1666ին յԱմստերդամ Ս. Գրոց առաջին հրատարակութիւնն բաւ, նոյնն առանց փոփոխութեան ապագաբուեցաւ 1705ին ի Վ. Պոլսի, եւ 1738ին Միխիթար նախը շատ շէշ բարեփոխութեամբ ապագրեց ի Վենետիկ, Ռոման, որ եւ ոչ իսկ Հայերէնը հիմնապետ դիտել, իւր բնագիրն ներմուծաւ թարգմանչաց կամայական կարեւորեցաւ բարեփոխութիւններով, եւ լատին բնագիրն յաւարածներով, եւ նաեւ աւելցուց երեք դիրք, որոնք իւր բնագիրն մէջ չկային, այն է Յօռու Սիրաք, Գ. Եջը եւ Թուղթ Բրնմայ, զորոնք ինք լատիներէնէ թարգմանեց: — Հաջեւ 1805ին Վենետիկի Միխիթարեանց ձեռքը Ս. Գրոց քննադատական հրատարակութիւն մ'եղաւ, հիմնապետութեամբ իւր ձեռագրայ, որոնց մէջէն հնազդդն ու լատագրայ՝ որ 1810ին գրուած էր: Իրեն հիմն առնուեցաւ, եւ ինքնեցածոց ասորերութիւնները ինամով բնագիրն ասկ նշանակուեցան: Հրատա-

* Վ. Պոլ. 1709 եւ 1824: Վենետ. 1835 եւ 1862:

** Տաշնան 2. Թ. Ագաթանգեղոս առ Փեղոզայ Ասորի նախնականութիւն, Վիեննա 1891: Սաղգեսան 2. Բ. Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմապատեցան զաղտնիքը: Վենետ. 1890:

*** Վ. Պոլ. 1730: Վենետ. 1839:

րակինն Հ. Յովհ. Զօհրայ, ընդարձակ յառաջաբանին մէջ մանրամասն համար կու տայ գործածած ձեռագիրներուն եւ իւր հրատարակութեանը վրայ, եւ կը հաստատէ՝ որ հին կտակարանի հայ թարգմանութիւնն Որդոսինայ վեցիւնիսին համեմատ պէտք է որ երբեք ըլլայ, քանզի հայ բնագրին մէջ կան բազմութիւն որոգիւնեան տառաւորներ, թէեւ ընդօրինակողները զայն շատ անգամ անդ տեղեր նշանակած են շեռագրաց համեմատ՝ Ս. Գրոց կարգիս այլ է. «Հին կտակարան» Դնունդք, Յետու, Դատաւորք, Հուռիւ, 4 թագաւորք, 2 Միացորդք, 2 երբ, Նէնի, ետիւր, Ետգիւթ, Տօլիւթ, 3 Մակարայեցիք, Սաղմոք, Ատեք, Ժողովոք, երգ երգոց, Խմաստութիւն, Երբ, Ետայի, Ունէն, Ամպի, Միքիւ, Յովէ, Որդիւ, Ետգիւթ, Նաւաւ, Ուրիւսիւ, Սոփիսիւ, Անգէ, Ջաքարիւ, Մաղաբիւ, Ետմիւ, Թուղթ Բարեւոյ, Ողբ, Դաշիւ, Եղիկէլ, Ս. Միւս գնեւէ է որ այս կարգը Սին կիզիւնին 768ին Պարսուսայ (Berdaa) Ժողովոյն մէջ սահմանած կարգաւորութիւնն քիչ մը կը տարբերի Ասիկայ 22^ր հանգին մէջ կը սահմանէ (Պատմ. Ժողովոց, Վաղարշապատ, 1874, էջ 99). «Սուրբ Գրքը համարեցին թէ Հին Օրինաց աս» Դնունդք, Երբ, Վեռասուց, Թուց, Բ. Օրինաց, Յետուայ, Դատաւորաց, Հուռիւայ, Դ. Թագաւորաց, երկու դէպք Միացորդաց, երկու դէպք երկու, Տօլիւթայ, Ետգիւթայ, ետմիւայ, Մակարայեցաց, շոր Գիրք Սողմոնի, Երայ, Սաղմոք Դուռի, դիրք ԺԲ Մաղարեիք, Ետայեայ, երեմիայ (ըստ որ խմանի եւ Բարեւոյն), Եղիկէլն եւ Դանիէլն եւ Խմաստութիւն Սիրաջայ, — Նոր կտակարանի կարգն է՝ Գորք Աւաբելոց, Թուղթ Յակովբու, 2 Թուղթք Պետրոսի, 3 Թուղթք Յովհաննու, Թուղթ Յուզայի, եւ 14 Թուղթք Պաւլոսի, որոնցմէ Թուղթի առ երբեքցիս յառաջ է սկսած զԹուղթի առ Տիմոթէոն, եւ ի վերջոյ Յայտնութիւն: Այս դրբերու սկիզբը կայ Նախադրութիւն մը եւ դրբին Գլխակարգութիւնը, որոնք ի սկզբին զբերու հետ յանարեւն թարգմանած են, թէեւ ասոց յոյն բնագիրն այսօրս կորուած է: Ստիպին նախադրութիւն եւ գլխակարգութիւն կայ նաեւ Յայտնութեան սկիզբը, որուն թարգմանութիւնը, ինչպէս հրատարակիչը կ'ապահովորէ, Է. դարին յառաջ չէ կրնար եղած ըլլալ (տես Նախադրութեան էջ 20^ր), որ եւ հաւանականագոյնս ի սկզբն կանոնական բրոց մէջ չէր, քանզի զի անկէ եկեղեցական պաշտամունք մէջ ընթերցանանքն առնուած չէն: Դրն բանն է Սիրաջայ դրբին նկատմամբ, որ նաեւ նախադրութիւն եւ գլխակարգութիւն չունի, անոր համար հրատարակիչն զայս ուրիշ քանի մ'անվաւերականներու հետ իրեն Յաւելած Դ. Հատորին վերջը դրած է, թէեւ անկատար: Հազիւ վերջերս գտնուեցաւ Սիրաջայ հին թարգմանութիւնը, զոր արդէն Մովս. Խարեկացի Պիտոյից գրոց մէջ 1, 2 ի վկայութիւն կը կոչէ, եւ 1833ին ի Վենետիկ զատապա-

գրեցաւ: Ասոր յաջորդող Սիրաջայ Բանին* ուրիշ կարմանէ ծանօթ չէ: Բայց ասիւ այս Յաւելումնին մէջ կայ 1. Գ. Գիրք երգոյ, որ սովորաբար Դ. դէպք կը կոչուի, բայց մինչեւ յայտարար ծանօթ բնագիրներէն շատ կը տարբերի. 2. Աղօթք Մանածի. 3. Անվաւերական Գ. Թուղթ Պաւլոսի առ Կորնթ. Թայիս (որուն լատին թարգմանութիւնն ալ այժմ գտնուած է եւ հրատարակուած՝ A. Carrière et S. Berger, Paris, 1891, A. Harnack, "Theol. Lit.-Zig," 1892, էջ 7—) շեռագիր Աստուածաշունչերու մէջ այս թուղթն երբեմն Բ. կարծիւցոց թղթին կը յաջորդէ եւ երբեմն Պաւլոսի 14 թղթներէն ետքը կը գրուի: Ասիկայ առաջին անգամ հրատարակիչ D. Wilkins 1716ին Սմանգերում, յետոյ Whistons իրենց Մ. Խարեկացի հրատարակութեան մէջ, Լոնդոն 1736 էջ 367—, ինչպէս Աստուածաշունչի Զօհրայեան հրատարակութեան մէջ, Դանս W. F. Rineck գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ օգնութեամբ Հ. Յարուլին Աւգերներէն, ապուած Հայդէլբերգ 1823ին, արեւելք ասին ի վերջոյ P. Vetter, Der apokryphe dritte Korintherbrief Վիեննա, Միխիթարեան ալ. 1894) հրատարակութիւնը, որ մասնագիտական եւ պատմական ամենահարաբար շեքումութիւն մ'ունի. 4. Հանգիւս Յովհաննու Աւետարանչի, որ կ'աւանդուին իւր վերջին խոսքերն եւ մահը շեռագրոց մէջ այս դէպքը սովորաբար Յայտնութեան կից կը գտնուի. ասիկայ անտպէս յարգի կը համարուէր, շատ գիտնականք ի վկայութիւն կը կոչեն, Ն. Ամբրոսիայի ասոր մեկնութիւնը դրած է, եւ եկեղեցայ մէջ ընթերցուածոց կարգն առնուած էր^{***}. 5. (Համառատ) աղօթք Եւթաղայն, որ ամէն ձեռագրոց մէջ կամորդիկայ թղթներէն ետքը կը գտնուի, եւ յառաջագոյն Պենտեկոստէն նոսրորդ օրը, յետոյ Պենտեկոստէն օրը պատարագի մէջ կը կարգաւորուէ: Միխիթար Արիւսիանցի յառաջ կը բերէ Ս. Գրոց կարգաւորութիւն մը՝ որ շատ նորանշան մտնոր ունի եւ որ Յովհ. Սարկիսաղ Ա.ին (ԺԱ գար) կը վերագործի (M. Brosset, Histoire chronologique par Mkhithar d'Afrivank (XIII S.), Mémoires de l'Académie de St. Pétersb. VII. sér. T. XIII N. 5, p. 23—***).

Կորեան վառահիւր վկայութեան համեմատ թարգմանիչը բաց ի Ս. Գրքէն, գլխաւորաբար Ս. Հարց գործերն եւ Ս. Գրքը միւրութիւնները հայերէնի թարգմանեցին, եւ այն հայ գրականութեան հոգեւոր-եկեղեցական նկարագիրն ալ առուառաջին վկայիկէն իսկ: Հայք Ե. դարը կ'առնան իւր իւր թարգմանիչ գործ (Եւս. Բրեւ. հրատարակ. Հ. Մ. Աւգեր, Ա. Եւթիւն, էջ 7): Կը զանապանէն նաեւ առաջին թարգմանեաց սոյնգար իւր 442ին, եւ կոտորե թարգմանեաց գար՝ 466ին: Այս Ժամանակամիջոցներու մեծ մասը անտույզ կարծիք է. եւ վերաբնութեանց կարգաւ:

* Թուղթն Նքիւնայ:

** 889 Catergian P. J. Ecclesiae Ephraesinae de obitu Joannia Apostoli narratio. Viennae, 1877.

*** Zahn Th. Ueber einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher: Forschungen, V. Th. 1893, S. 109—137.

* Նորագոյն նոտագոտութեանց շանինս՝ Յայտնութիւնը կ'ընկալ թէ արդէն Ծ դարուն թարգմանուած էր, զոր յետոյ Ն. Լամբրոսից վերաբնութեանց թարգմանեց:

Ամենահին թարգմանութիւններէն են Պատարարմատայց. (Մաշտոց, Վենետ. 1831) կարգաորութիւն հասարակաց ազօթից, (Վենետ. 1777.) Եւսեբեայ Եկեղեցական պատմութիւնը (հրատ. Լ. Ս. Զարեան Վենետ. 1877) եւ վարք Ս. Անտոնի յորինեալ ի Ս. Մանասայ*։

Այն թարգմանութիւններէն, որոնց յոյն բնագիրը կորուսած է, առաջին ոսկեդարուն կը համարուին հետեւեալները. 1. Փիլիքի երկու գիրք Յաղագս նախախնամութեան (P. Wendland, Philos Schrift über die Vorsehung, Berlin 1892), եւ ձկն գիրք Յաղագս կենդանեաց, թէ արդեօք բնաւորութիւն ունին (հայ-լատիներէն հրատ. Լ. Մ. Ագեքեան, Վենետ, 1822)։ Դարձեալ՝ չորս գիրք Մեկնութեան Ծոննոց այլեւայլ տեղեաց, երկու գիրք Մեկնութեան Ելից, ծառ ի Մանթիսոն, ի Յովնան, եւ յերիս Մանթիսոն կամ ի Հերիսիս, որ երեւեալն Աբրահամ (հայ-լատիներէն հրատ. Լ. Մ. Ագեքեան, Վենետ. 1827)։ Փիլիքի ուրիշ այլեւայլ գործերն, որոնց յոյն բնագիր կայ (Յաղագս Հեռեանց, կենաց եւ վարաց իմաստնոց եւ 1892ին) հայերէն հրատարակեցան ի Վենետիկ։

2. Անբերայ Բրնիկիդը, որուն առաջին մասը միայն հայերէն կը գտնուի. Լ. Մ. Ագեքեան առաջին դրոց եւ ժամանակագրութեան տպագրութիւնը հայ-լատիներէն տպագրելու պատրաստած էր արդէն 1795ին, սակայն տպագրութիւնն ուշացաւ, եւ Ջօհրայ, որ Ագեքեանի պատրաստած բնագիրը ապրիլուսը կեղծով ձեռք բերած էր, կանխեց, եւ 1818ին Միլան լատին թարգմանութիւնը հրատարակեց, եւ յետոյ նոյն տարին նաեւ Ագեքեան ի Վենետիկ։ Niebuhr (Historischer Gewinn aus der armenischen Uebersetzung des Eusebius, Kl. hist. u. philol. Schriften, I. էջ 179—) եւ St.-Martin Ջօհրայի պաշտպան ելան եւ Ագեքեանի հրատարակութեան դիմանկան արժէքը նշեցան. Լազիւ H. Petermann ի հրատարակութեան A. Schöner (U. գիրք 1876 Բ. գիրք 1866) Ագեքեանի գործոյն արժէքն յերեւան հանց. Հայերէն բնագիրը, որ վտառահիշ չէ, ունի միայն Ագեքեանի Պետերմանի գործածած ձեռագիրներն ընդօրինակած են՝ այժմ Եւրոպայի գտնուող ձեռագրեր մը (Ժ. Գար)։ Th. Mommsen, Die armenischen Handschriften der Chronik des Eusebius: Hermes, 1895, էջ 325—։

3. Ժառագովութիւն Արիստիդեսայ, Արիստիդեսայ իմաստասիրի Ամենաբարձր Խաչը, հայ-լատին Վենետիկ, 1818 (P. Vetter, Aristidescitae in der armenischen Literatur, Th. Q. S. Tübingen, 750. տարի, էջ 529—) **

* Եւսիս աղբատ ցուցակ մը՝ ամենաին թարգմանութեանց։ Միջնորդն քուն Ե դարու թարգմանութիւնները վարն ինքն Ե դարուն «նամարուս» կը ինքատակուին։

** Անոր ամբողջական աւտի բնագիրն այժմ գտնուած են հրատարակուած է, ինչպէս նաեւ յոյն բնագրի մասերը։

4. 15 չափը Սեբերիանոսի Գաբալացայ, որոնցմէ միայն երեքին յառաջէր կայ, հայերէն հրատ. Վենետ. 1830, հայ-լատին հրատ. Լ. Մ. Ագեքեանի, Վենետ. 1827։

Ծ. Աստուածաշնչի մեկնութիւն Եփրեմի Ասորայ, չափը եւ խաչը, հայ հրատ. Լ. Մ. Ագեքեան. 1836։ Գիրք ազօթից, հայ. Վենետ. 1879*։ Մեկն. Պաղատի թղթայ, լատին թղթայ. Վենետ. 1893։ Եփրեմ գրած է նաեւ Մեկն. Գ. թղթայն առ Պրիթայի (գերմ. թարգմ. Կանայնոնց եւ Հիւրման առ Zahn, Gesch. d. neutestam. Kanons II 1891, էջ 595—, Vetterի հրատ. էջ 70—)։

Կոնստանտին ժամանակէն կը համարուին Մեկն Քաղայ Մեկն. Վեյցորէց, հայ. Վենետ. 1830։ Ճափը Յովհ. Ոսկեքեանի Այլեւալ ծառը, Վենետ. 1861։ Մեկն. Մատթէի, Վենետ. 1826, թղթայն Պաղատի, Վենետ. 1861։ Մարգարէին Նայեայն, Վենետ. 1880։ Կիւրղը Երուսաղէմացայ Կորնէն ընծայութեան, Կ. Պոլիս 1727, Վիեննա, 1832։ Վարք հարանց, Վենետ. 1855**։ Նշիպէս ծառը Ամենապայ, Գր. Աստուածաբանի, եւն. Կրտսեր թարգմանաց դասուն կը վերադարձին՝ թարգմանութիւնը գրոցը Պաղատին՝ Եւթիմիոսն, Պաղատմանութիւն Սոկրատայ եւ Տիմոն, հրատ. Լ. Ս. Մարքի, Վենետ. 1877։ Յաղագս օրինաց եւ Միւսիս, Վենետ. 1890. (F. C. Conybeare, On the ancient Armenian version of Plato Class. Rev. III 8, էջ 340—, On the Armenian version of Platos Laws: Amer. Journ. of Philol. XII էջ 399—, A collation of the ancient Armenian version of Platos Laws, books V եւ VI. ածր., XV էջ 31—)։ Դաւիթի փիլիսոփայի թարգմանութիւնն Ստորագրութեանց Արիստոտելի եւ յաղագս մեկնութեան, Կերմանութիւն Պորփիւրի. Վենետ. 1833 (Anecdota Oxoniensis vol. I. Part, VI. A collation with the ancient Armenian versions of the Greek text of Aristotle's Categories, de interpretatione, de mundo, de virtutibus et vitiis and of Porphyry's introductio by Fr. Conybeare, Oxford 1892. Neumann, Mémoire sur la vie et les ouvrages de David philos. arménien du V siècle, Paris, 1829)։ Կալլիսթենեայ Պամ. վարդը Ագեքեանգրի, Վենետ. 1842. Դժոժիա՝ Ալեքանդրոս, Die armenische Uebersetzung der sogenh. Alexander-Biographie auf ihre muthmassliche Grundlage zurückgeführt, v. R. Raabe, Leipzig 1896.***

Թաւղթը Եղնատիոսի, թարգմանեալ յառաւայն, ըստ համառօտ խմբագրութեան, Կ. Պոլ. 1783, վերադին հրատ. Գետերման, Լայպպիգ 1849։ Դարձեալ գործը Հիպպոկրատեայ, Կոնստին (Մեկնութիւն առաւելաց առ Գրիգորի՝ Նադիւնդացայ) Եպիփանուս, Գրիգորի Աբանշէլագործի, Գր. Նիւսացայ, Դիմիտրիոսի Ագեքեանգրացայ, Տիմոնայ,

* Ա. սու. Կ. Պոլ. 1734։

** Ա. սու. Կ. Քուպ 1631, եւ Կ. Պոլ. 1721։

*** Տաւշեան Լ. Ե. Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Նալիսթենեայ վարդը Ագեքեանգրի, Վիեննա 1892։

Թեոփիլոսի եւ Կիրիլի Աղեքսանդրացւոյ, Եւթաղայ եւնի:

Ս. Ղազարոս Միխիթարեանը, որոնք այս թարգմանութեան հրատարակութեան մէջ ամենամեծ արդիւնքն ունին, Ս. Հարց Տայերեան թարգմանութեանց ամբողջական հրատարակութիւն մը կը պատահանին՝ Նախ պիտի հրատարակեն Հին եւ Նոր կտակարանաց անվանականներն (արդէն ընդ մամուլ), այնուհետեւ Ամենայն գործերը՝

Հայոց սեպհական մատենագրութիւնը՝ գրեթէ ամբողջ քաղաքականութեան պատմական եւ առաւելաբարական է: Մերոպոյ աշակերտներէ՝ իշխանէլու արժանի եւ ճշդիկ Կողբացի. առիկոյ Գրեց (Ընդգէմ) աշակերտ (գարոցոյ) շարքի, առաջինն ընդգէմ Հեթանոսաց, երկրորդ՝ ընդգէմ Պարսից, երրորդ՝ ընդգէմ փիլիսոփայից Եռանց, եւ չորրորդն ընդգէմ Մարիթիմանցն եւ Մանիքեցոյ. ապագայում 1761թ. ի Զմիւռնիա, 1826թ. ի Վենետիկ՝ Գաղղ. թարգմանութիւն Le Vaillant de Florival, Paris, 1853, եւ Ղարսից վերաբերեալ մասը Langlois II, էջ 369 — ** Գործոյն իբրեւ յաւելում գրուած եւ Տղեանք խրատներ, որոնք սակայն չեն գտնուիր համարումն: — Կորին, նշանակաւ աշակերտ Ս. Մերոպոյ, 442էն անմիջապէս ետքը Գրեց իւր առաջին կենսագրութիւնը, որ Տայ մատենագրութեան սկզբնաւորութեան ժամանակակից եւ վաւերական մի միակ աղբիւրագրութիւնն է, հարկի. 1833թ. ի Վենետ. (ընդ գործն Դաւթի փիլիսոփայի եւ ընդ ճառա Մամբրէի): Սոփիեր Տայիական ՓԱ 1854 Վենետ.***, գերմ. Welte, Tübingen 1841. Գաղղ. Langlois II, էջ 9 — : — Մամբրէի գործերէն միայն երկու ճառ հրատարակուած է:

Աւելի ճամբաւոր եւ ասոր եղբայրն Մովսէս Խորենացի: Իւր ճանապարհորդութիւնն յեղեւթիա, յԱղեքսանդրիա, ի Հոմա եւ յԱթենա, եւ թարգմանական գործունէութիւնն մինչեւ ցետ ծերութիւն՝ գիտենք ուշ ժամանակ յորինուած եւ անոր անունը կրող Պատմութենէն: Անշուշա իրուածք կը արուի իրեն «Գիրք պիտոյից, կոչուած գործը. A. Baumgartner, Ueber das Buch „die Chiric“, ZdmG. 1887, էջ 457 — : Սակայն Մովսէս իւր համարքը պարտական է Պատմ. Հայոց գործին՝ յերիս գիրս, որ մինչեւ ցմահ Ս. Մերոպոյ 440 կը համոզի, որ եւ Հայաստանի նախաքրիստոնէական ժամանակի պատմութեան մի միակ աղբիւրն աղբիւրն է: Հնադոյն պատմութեան համար իւր գլխաւոր աղբիւրն է Մար Սբա, որ 383էն ետքը (յես. Բ.) Հայոց պատմութիւն մը զորեց ասորի լեզուաւ. Մարաբարի համառօտութիւնը կայ՝ բաց ի Մ. Խորենացիէն, նաեւ առանձին, որ ձեռագրաց մէջ Սերէոսի Պատմութեան կցուած կ'ըլլայ: Սերէոս հրատ. Պատմական էջ 1—10. Գաղղ. Langlois I էջ 195 —, Le Pseudo-Agathange, v. Gul-

schmid, Kl. Schr. III, էջ 317 —, 834 —. P. Vetter, Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Festgruss an R. v. Roth, Stuttgart 1893, էջ 81 — : Մովսիսի անունը մեզ հասած Պատմութիւնը եւ կամ թերեւս ի պրնաւ Ը գարա շինուած է: Հեղինակը գիտէ 536թ. Եռաստիկանի կարգադրութիւնը՝ Հայաստանի շարք գաւառներու բաժանիլը, Պրսկոպոսի՝ Տղեւթիսի արձանագրութիւնը, եւ ի գաւառ վերջը թարգմանուած Սոփիայոյ Եկեղեցական պատմութիւնը կը գործածէ: Խորենացոյ Պատմ. Ա. սոյ. 1695 Ընտելոյ, լատին թարգմանութեան հանդերձ Վիտան Եղբայր 1736թ. հրատարակեցին, որ այն ժամանակի համար ցարժանիկ էր. լատալոյն հրատ. Միխիթարեանն ի Վենետ. 1843, Մատենագրութիւնը Մ. Խորենացոյ, Գաղղ. թարգ. Le Vaillant de Florival, Paris (1847), Langlois II, էջ 45 —, իտալ. թարգ. Tomaseo, Վենետ. 1850, 1851, գերմ. Lauer, Բեքեմբուրգը 1869, ուսուցիչ Լինի ի Մոսկուա 1858*: Ինչպէս պատմութիւնը, նշանակաւ Խորենացութիւնը, որ Մովսիսի կը արուի, մեծայն Տեղեւթիէն է, որ համառօտութիւնն է Պապարի Աղեքսանդրացւոյ գաւառագրութեան, որով անագրական նաեւ Պապմոսի: Հայաստանի, Պարսկաստանի եւ Գրեցի տեղեւթի նստագրութիւնը հեղինակին յատուկ է: Աւերաշարքութիւնը պատմութեան չեա հրատարակեցին Վիտանը, վերստին St-Martin, Mémoires II. էջ 318 — անշանակ ծանօթութեանց եւ Գաղղ. թարգմանութեան: Ըստ Տղեւթիցական, անկախ մասերն մէջ բոլորովն տարբեր եւ բաւ մասին աւելի ճիշդ իմացութիւն է այն ձեռագիրը, զոր Ա. Սոփիեր Տայ. Ե. Գաղղ. հրատարակեց ի Վենետ. 1881: (A. v. Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der armen. Geschichte des Moses von Khoren, Kl. Schr. III, էջ 282 —, Նոյնը՝ Moses von Chorene, armen. էջ 332 —, A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales, Պարսի, 1891: Նոյնը՝ Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Վենետ. 1893**)

Եղեղէ Վարդապետ Հայոց ամենամեծ պատմագիրներէն է. Գրեց «Վասն Վարդանայ եւ պատերազմին Հայոց», որ եւ Յաղարհ Բ-ի ժամանակը (439—51) Հայոց ընդգէմ Պարսից միջոց պատերազմներու պատմութիւնը: Ասոր կցուած է յետոյ իբրեւ յաւելում՝ Հայ նախաւորաց եւ քահանայից ի Պարս Տայածանաց եւ մարտիրոսութեան նկարագրութիւնը***: Իտալ. հրատ. Cappelletti, 1840, անգլ. C. F. Neumann, Լինդոն 1830, Գաղղ. Langlois II, էջ 177 —, առաւ. Ըանչեան, 8փղեւ,

* 1850. Պարսի 1860. Կ. Պոլ. 1864, 1869, 1873:

** եւ Կ. Նոյնը, ռուսերէն 1858:

*** եւ 1894:

† Այժմ Մարաբարի կողմերն գտնուած են արաբական լեզուաւ եւ ասորի գրով (կարճորի): Տես «Համադէս Ամսորեայ», 1897, Թ. 1:

* եւ 1893: Աշխարհաբար թարգմ. Ստեփանէ Խորէն Վ., Պետերբ. 1899: Կոնգրեսիոն Տոնգոտի Կ. ի Սամոնովար 1892:

** եւ ասոր Supplément, անգլ. 1894: Նոյնը՝ La légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Պարսի, 1895: Ասոր Տայ թարգմ. Մովսիսիան Կ. Գ. Վենետ. 1897: Նալայթեան Գր. Խորենացի, 1 Մոսկուա, 1896:

*** Հայ. Ա. սոյ. Կ. Պոլ. 1764: Լատաղմն ըստ Ամենայնեցւորական Թեոփիլոսի 1861 եւ Մոսկուա 1892:

1853*։ Եղիշէի Մատենադարձիւնքն (հրարկ. Վենետ. 1859) կը բովանդակեն նաեւ կրօնական ճառեր, որոնցմէ նշանաւորն է «Բան խրատու յաղագս Միանանայ»։

Իրեն գրեթէ է ժամանակակիցն Ղազար Ժարդեցի գրեց Պատմ. Հայոց յամեն 388—485, իբրեւ շարունակութիւն Փաւստոսի, զոր այնպէս կը յարգէ։ Ղազար շատ նշանաւոր պատմագիր է, եւ նաեւ իւր ազգայնոց մասին զարմանայի անկողմնակալութիւն ցոյց կու տայ։ Հրարկ. Վենետ. 1793 եւ 1873**։ գաղղ. կեանքն առ Langlois II, էջ 253—։

ԲովՏ. Մանդակունայ, որ 480—87 կաթողիկոս էր, կը տրուի 22 ճառ, ապ. ի Վենետ. 1837***։ Ասոր այլեւայլ ազդեցիկը հայ ժամակալութեան մէջ առնուած են։

Զ. գարեկն լիայ ծանօթ Տեղեկանք մը ԲովՏ. Մամիկոնեան ի գարեկն կը համարուի։ Իբրեւ պատմական աղբիւր մեծ կարեւորութիւն ունի Սերեւոսի Պատմ. ի Հեղբակէն։ Եռամսթարեան մէջ յայտնաւորէ կ'ըսէ որ նախորդաց (անշուշտ եղիշէի) շարունակութիւնը կը գրէ։ Համառօտաբի կը պատմէ Պերոսի (457—89) պատմութիւնը մինչեւ Մարտիրոսի խաղաղութիւնը (591)։ Ընդարձակ կը խօսի ժամանակակից գիւղացի վրայ, կը լինէ Հռոմայեցոց պատերազմներն ընդդէմ Պարսից եւ Ասորաց, մինչեւ Մուսլիմի ինքնիշխան խաղաղութիւնը (661)։ Հրարկ. Կ. Պոլ. 1851, Պատմական ի Պետեր. 1862, առն. Պատմական Պետեր. 1862, պատմութեան վերջին մասը գերմ. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber aus d. Armen. des Sebeos, Leipzig, անթուական։

Թեոդորոս Քրեթեաւոր ունի երեք ճառ, որոնց մին Մայրաքաղաքից հերետիկական աղանդին դէմ, ապ. Վենետ. 1833 (ԲովՏ. Օմենցոյ գործոց հեմ)։ Գառ. յԱմուսնեանց օր՝ Մահակոյ Գ. կը գրուի։

Այս գարուն մէջ շատ համբաւուար է առաջագետն եւ թուարան Անանիոս Էրեբակցի, որ յունական կրթութիւն առած էր, Հրար. Պատմական, Պետեր. 1877։ Այս գարուն վերջեր Սկրտապայ եկեղեցական պատմութիւնը հայերէն թարգմանուեցաւ, եւ հայ մը, որ Բիւզանդեան եկեղեցոյ յարած էր, գրեց Հայոց եկեղեցւոյն համառօտ պատմութիւնը ի Գր. Լուստուրէ մինչեւ իւր ժամանակը, որ պատմաբանօրէն աննշանակ է։ Բայց կառուցական օգուժ գրուած է. ոչ այնչա-

լար յա. հրատարակուած առ F. Combesis, Historia haeresis Monothelitarum, Sp. էջ 272—։

Ը. գարեկն յիշատակութեան արարներ են ԲովՏ. Օմենցի կէդին. «Իմաստասէր» անուանեալ, ունի Սինհոգոսական ճառ մը, վերջին օժման մասին կոնսենս, եւ ի մասնաւոր Պաւլոսի կեանք դէմ ճառ մը, նոյնպէս եւ Եւստիքիոսի դէմ ճառ մը, որոնք նշանաւոր են, եւ ամեն ի միասին հայ. 1833ին, լատ. թարգմ. հանդէս 1834ին Վենետիկ հրատարակուած է։ Իւր ժամանակակիցն Սեպիանոս Արքեպիսկոպոս Սինեայ, որ երկար տունն Կ. Պոլիս բնակելով յանարեն լատ. տրուած էր, թարգմանեց Դիմոնիսիոս Արիստակաղայ, եւ կիրթեց Աղեքսանդրացոյ (ապ. Կ. Պոլ. 1717), Դեմոնիոսի յաղագս բնութեան մարդ (Վենետ. 1889) գործերը. Աթանասոյ, Գր. Նիսեոսիցի են յայլեւայլ գործերը, եւ թուական Գերմանիոսի Պատմաբանքն առ Հայոց։ Այս գարուն մէջ հայերէն թարգմանուեցան՝ Գրիգոր Պիտագոր, Հիւսիքոս Երուսաղեմացի, Թեոդորոս Անկիւրացի, Եւստր., Անտիպատրոս Պատարայի, ԲովՏ. Արեմքոս եւ Տիւսոս Արեմքոս, Դարուս վերջեր «մեծ վարդապետ», Ղեւնդ գրեց պատմութիւն արշաւանաց Ասորաց ի Հայոց եւ պատերազմաց արեւելեան Հռոմայեցոյ, 661էն 788։ Հայ հրար. Հռահմայարեան, Պարիս, 1857 եւ Պետեր. 1887. գաղղ. Պարիս 1857, առն. Պետեր. 1862։

Ժ. գարեկն Ժամանեկ ծանօթ են երկու պատմագրութիւնք, Պատմ. Հայոց ԲովՏ. Աթիսի. ի սկզբունք մինչեւ 925 յետ Գր. (հայ հրարկ. Եղմ. 1843 (1867), Մուսկալ 1853, գաղղ. ոչ լատ. թարգմ. St-Martin, Պարիս 1841. — F. Nève, Jean VI Catholico, L'Arménie chrét. էջ 317—)։ ԲովՏ. Աթիսի Աթիսի, կառմ. Ժամանեկ մինչեւ 936։ Թովմայի գործոյն առաջին մասն են մասնաւոր պատմութիւն Վասպուրականի (հրատարակ. Հ. Լյանն.) եւ ասոր իշխանական յեղեղուն։ Գործոյն վրայ ամբողջացուիւ ժամեր եւ յաւելուածներ յետոյ կցուած են, հրարկ. Կ. Պոլ. 1852, եւ Պատմական, Պետեր. 1887. գաղղ. M. Brosset I, էջ 1—266. — Նոյն գարուն էին Խոսրով մեծն, որուն Մեկնութիւն ժամակալութեան 1730ին ի Կ. Պոլիս ապագրեցաւ, լատին թարգմ. Vetter, ի Ֆրայբուրգ 1880։ Մեծարկ երեց, որ գրեց Պատմ. վերադ Ներսիսի մեծի եւ Պատմ. Վրաց եւ Հայոց, ապ. ի Մոսկու 1775ին։ Նշանաւոր հայ մատենագիրն Գր. Նարեկացի, որ խորիմաստ է, լին ոգեւորութեամբ կրօնի, շղարառութեան եւ բարոյականութեան, եւ լին քնարական աւելում ոչ միայն իւր ոսկականութիւն երգութեան մէջ, այլ եւ իւր արձակ բազմաթիւ գրականութեանց մէջ, որ են աղօթիչ, ճառք եւ երկերոցներ, որոնք նաեւ առնեց մեկնութեան գաւառական, եւ գեղեցիկ մեկնութիւններով ի Հ. Գարբ. Ե. Աւետիսեան հրատարակուած են ի Վենետ. 1827։ Աւետի Գրիգորացի եւ իւր մեկնութիւն երգոց երգոյն, զոր 28 տարեկան դրած է, ապ. Վենետ. 1789, նաեւ իւր Մատենադարձեանց հրատարակութեան մէջ, Վենետ. 1827, եւ 1840ին վերստին անգիտութիւն (F. Nève, St. Grégoire de Nareg,

* Անդարդարար Թարգմ. Դուկասեանց չ. Թիֆլ. 1891։

** եւ 1891։

*** եւ 1860։ Գերմաներէն J. M. Schmid, Ռեզնուսիւր, 1871։ Տես նաեւ Սարգիսեան Չ. Բ. Բնադրատիւն ԲովՏ. Մանդակունայ եւ իւր երկարատեւաց վրայ, Վենետ. 1896։

† Ն. Մար գրեց Սերեւոսի եւ Մ. Թորոնացոյ մասին ի թերթին Византизма в Восточной 1894 II. (Տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1895 էջ 18—)։

†† Հայ Թարգմ. ընդ մամուլ յիշխանք։

L'Arménie chrét. էջ 266—) Պատմագիրներն յիշատակութեան արժանի են՝ Ուխտանէս Եպիսկոպոսի (Ուս.Տպիք), որ գրած է պատմութիւն մը յիշի մասանա 1. Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թաւադայաց Հայոց մինչեւ յիշատակար Տրդատ, 2. Պատմ. բաժանման վրայ ի Հայոց. 3. Յաղագս մկրտութեան ազգին Շապուի (Կորնուսայ) կոչեցեալ. Տրդատ. Վարդապետ 1871. գաղղ. M. Brosset, Deux historiens arméniens, Kiracos de Ganzak, Oukhtanès d'Ourha, Պետերբ. 1870. Մովս. կաթանկատացի, որ Աղաւանից պատմութիւնը գրեց, մի միակ գործն՝ որ կը խոսի Հայոց դրացի այս ազգին վրայ, որ յետոյ Հայոց մէջ ձուլուեցաւ. Հայ. Ընդհանգրաւան, Պարսի 1860, Մոսկուա 1860, ա.ու.ս. Պատկանեան, Պետերբուրգ 1861. Հատուածք ինչ առ. Brosset, Additions à l'histoire de Géorgie, Պետերբ. 1851.

ԺԱ. Գարուն է Ստեփ. Առդիկ Տարոնեցի, որ տիեզերական պատմութիւն մը գրեց մինչեւ ցամա 1004. Հայ. Պարսի 1854, Պետերբ. 1855, ա.ու.ս. 1864. գաղղ. Dulaurier, Մոսկ. Ա. Պարսի 1883. Արիստակէս Լատիվերացի, որուն պատմութիւնը 989—1071 կը հասնի, եւ բազմաթիւ ողբերով կը տարագրէ Անդիկեանի ձեռքը Հայաստանի կրօն դարհուրելի արկածները, ապ. Հայ. Վենետ. 1845, գաղղ. Պարսի 1864*:

Այս գարու լրացարկանորէն եւ մասնադրութեամբ նշանադրուածն անձնադրութիւններէ մին է Գր. Մաղխոտ, † 1058, որ Ղուստանցի Մանուկան կայսրին մայրաքաղաք եւ կուսակալ անուանուեցաւ Միջագետաց. իւր տաղաշարութիւնը հրատարակուեցաւ Վենետ. 1830. Ժամանակակից պատմութեան համար Թանկագիր արժէք ունին Թղթերն. Գաղուածորէն Թարգմ. V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros: Journal asiat. VI sér. T. XIII, էջ 4—; Հմմտ. Langlois I, էջ 401—403:

Աւելի բազմաթիւն էր մասնադրութեան համար ԺԲ. Գարը, Ռուբենեան Հարստութեան ծագիկով ժամանակը: Այս ժամանակի ամենամեծ մասնադրերն է Ներսէս Արշակի (Հռոմկալ ապ. կայս. — էրառմ.) կամ Ընդհանրի, կիթիս. 1166—1173, իւր տաղաշարութիւնը հրատար. Վենետ. 1830. Այլմէք 36 լեզու թարգմանուած Վենետ. 1862 եւ 1882, Սիւնհոստական ճառն Հայ. — լատ. Վենետ. 1830. Նոյնը եւ Թղթերը Վենետ. 1848. (F. Nève, le patriarche Nersès IV dit Schnorhali, L'Ann. chrét. էջ 269—) Նոյնպէս յիշատակութեան արժանի են Իգնատիոս Վ., որուն միջնութիւնն յաւանդարանից Վալալա, յորինեալ յոյն վարդապետաց՝ մանաւանդ Բովժ. Ոսկերեանի հետեւողութեամբ, ապաւն. է կ. Պալ. 1735 եւ 1824: Սարգիս Ընդհանրի, որ ունի Մեկնութիւնն եւսթանց Թղթաց կաթանկալիէն, կ. Պալ. 1743 եւ 1826 եւ ճառեր, ապ. կ. Պալ. 1743: Մասնութեան Ուս.Տպիքի, որ գրեց պատմութիւն մը

952—1136, իւր բառն տառերութեամբ ընդգէմ Եւանջ, եւ տասարկ համակրութեամբ խաչադրաց: Գրիգոր երեց այս պատմութեան շարունակութիւնը գրեց մինչեւ ցամա 1162. Հայ. հրատ. Եղմ. 1869, գաղղ. Dulaurier, Պարսի 1858 (F. Nève, Chronique de Matthieu d'Edesse, աղբ. էջ 341—) Սամաէլ Անեցի, որ ժամանակագրութիւն մը գրեց ի սկզբանէ մինչեւ 1179, շարունակուեցաւ մինչեւ 1358 (շոտ Brosset) եւ 1664 (շոտ Տէր-Միքէլեանի). Հայ. հրատ. Տէր-Միքէլեան, Վարդապետ 1893. լատ. Ջոհրայ, իբրեւ յաւելում եւսերեայ Գրեդինի Միլանի հրատարակութեան 1818. գաղղ. Brosset II. Ներսէս Լամբրոնայի, Տարսանի Արեւիկ. իւր անուանակցին հետ ժամանակին ամենանշանաւոր տառաւածարաններէն է, Ատենարանութիւնը հրատար. Հայ. — իտալ. Լ. Յ. Աւգերեան, Վենետ. 1812, կերմ. Neumann, Լայպցիգ 1834**, խորհրդանշութիւնն որդաւն պատարագի, Վենետ. 1847: Իւր վարդապետական գրութիւններն ու Թղթերը Գրիգոր Տրդատի (կիթիս. 1173—80) թղթերուն հետ ապ. Վենետ. 1838.

Միւրայի Մեծ, Պատրիարք Աւարոց (1166—99), գրեց ժամանակագրութիւն մը մինչեւ յիշատակար Լեւոն Բ. ի (1198): Առթերէնը կայ այժմ ալ, բայց չէ հրատարակուած: Հայ Թարգմանութիւնը, կամ Ճիւղաղիս՝ ըստ մասին համառուած եւ ըստ մասին ընդարակուած Հայ խմբագրութիւնը ապ. Եղմ. 1871*** հանգրեւ շարունակութեամբ ցամա 1229. գաղղ. Langlois, Վենետ. 1868 հանգրեւ շարունակութեամբ ցամա 1246: 2եւագրաց մէջ կայ, եւ նաեւ հրատարակուած է Միւրայիէն Նոյնպէս նոր խմբագրուած ճառն ի լատ. հանպարտութիւն:

Միկիթար Գօշ († 1213), որուն 190 տակները 1790ին եւ 1842ին ի Վենետիկ հրատարակուեցան†:

Նաեւ ԺԳ. Գարու մէջ կան շատ հեղինակներ, որոնցմէ միայն հետեւեալները կը յիշենք: Վարդան Մեծ, որ տիեզերական պատմութիւն մը գրեց ցամա 1268. Հայ. հրատար. Մոսկուա 1861, Վենետ. 1862, ա.ու.ս. Իմիւս, Մոսկուա 1861: Նոյնն ունի առակներ, Հայ. — գաղղ. հրատար. St.-Martin, Պարսի 1825. Մեկնութիւն Ս. Գրոց, զոր գրեց Հէթում Ա. Թաւադարին Երզրանցիդ†, լատ. յաւանդութիւնը հրատար. գաղղ. E. Prud'homme: Journal Asiat. VI sér. T. IX, S. 147—: Կիրակոս Գանձակեցի գրեց պատմութիւն մը՝ որ երկուսն առ ունի. մին Հայոց հին պատմութեան համառուութիւնը մինչեւ ցամա 1165, եւ միւսն ժամանակակից պատմութեան Միւրայաց, Վրաց եւ Աղաւանից մինչեւ

* Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1729:

** Ռուսերէն՝ Էմիւ, 1866:

*** 1870 եւ 1871 տարբեր խմբագրութիւններ:

† Եղմ. 1871:

‡ Եւ 1866: Միւ. Գօշի Դատաստանագիր Հայոց, իտալ. Վ. Բատտամանյոյ, Վերջապ. 1890: Kohler, Das Recht der Armenier: Zft. f. vergl. Rechtsw. V. Bd. S. 385—436. Հայ. Ուսումնասիրութիւնը Լեւոնայոց դատաստանագրոյն, Վիսննա, 1890:

††† Եւս. ըստ մասին Կ. Պոլ. 1797 եւ 1826:

* Աշխարհարար՝ Պարզմ. Տէր-Պետրոսեան Մ. ԲՏ. Անկրանդրուրդ 1893:

ցամբ 1265. Վերջին հեղինակին հայրենիքն է եւ մասնաւորապէս Նկատաւորութեան առնուած. հայ. հրտրկ. Մոսկուա 1858, Վենետ. 1865, գաղղ. Brosset 1870/71: Ասոր ժամանակակից Մաղաքիս արեղայ գրեց Մարտինբու արշաւանայ պատմութիւնը մինչեւ ցամբ 1272. հայ. Պետերբ. 1870, ռուս. Պատկանեան 1871, գաղղ. Brosset, Addition à l'histoire de la Géorgie 1851, էջ 438 —: Միկիթարայ Անեղայ ժամանակագրութիւնը, զոր Վարդան եւ Ստեփանոս Օրբէլեան գործածած են, կորուսած կը համարուի: Պատկանեան ասոր առաջին մասը 1879ին ի Պետերբ. Սերէսի գործոյն իբրեւ յաւելում հրատարակեց Տիգրիսի Արքեպիսկոպոսին անկատար մէկ ձեռագրին վրայէն: Վաճառմ. Ռարունի ոտանաւոր գրեց Ռուբենեանց պատմութիւնը մինչեւ ցամբ 1280. հայ. հրտրկ. Մադրաս 1810, Պարիս 1859, անգլ. Neumann, Լանդան 1831, գաղղ. Պարիս 1864:

Ստեփանոս Օրբէլեան, Արքեպ. Սինեայ 1287—1304 գրեց Պատմութիւն Սինեայ, հրտրկ. Պարիս 1859, Մոսկուա 1861, գաղղ. M. Brosset, Histoire de la Sioune par Stéphanos Orbelian, Պետերբ. 1864—66: Սմբատ սպարապետ, եղբայր Հենթում. Ա. Թաղաւարին (1224—69) գրեց ժամանակագրութիւն մը մինչեւ ցամբ 1274, զոր ուրիշ մը մինչեւ 1331 շարունակեց, հրտր. Մոսկուա 1856, Պարիս, 1859: Ասիւ քաղաւածք մը գաղղ. Langlois, Mémoires de l'acad. de St.-Petersb. VII sér. T. IV. Միկիթար Վարդանեցի գրեց ժամանակագրութիւն մը ցամբ 1289. հրտր. Մոսկուա 1860*. գաղղ. Brosset, Mémoires de l'acad. de St. Pétersb. VII. sér. T. XIII, Nr. 5, 1869.

Յաջորդ անկման գործերն կը յիշեց միայն պատմագիրները: Թովմատ Մեծոփեցի ծն գարունն Թեմուր խանին եւ յաջորդաց պատմութիւնը գրեց. հրտրկ. Շահնաւարեան, Պարիս 1860: Այս հրատարակութեան մէջ կը պահին հետեւեալ յաւելումներն 1. Վան միարմուրթեան խոյսց եւ Օծման Վթղիսի. յամին 890 (= 1441), 2. Յաղագս էջմիանին օրհմութ. 3. Վան քաղաքին կիրակոս կիթղիս. հայ. Տիգրիս, 1892. (F. Nève, Etude sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie au XV. siècle: Journal asiat. 1865, Nr. 13. նոյնը: Les sources arméniens pour l'histoire des Mongols, L'Armén. chrét. էջ 371 —: նոյնը, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh dans l'Asie occidentale d'après la chronique inédite de Thomas de Medzoph, Բրիտանիա 1860.)

Վերջապէս ժն գարուն յիշատակութեան արժանի է Աւարեկ Դաւթիժեցի, որ 1602—61ի պատմութիւնը գրեց. ասիկայ Շահ Աբասի ժամանակ չարաց տառապանաց եւ ի Սպասեան փոխադրութեան պատմութեան գլխաւոր աղբիւրն է. հրտրկ. Ամստերդամ 1669**, գաղղ. Brosset I, էջ 267 —: Բանի մը գործեր, որ ժն եւ ժն գա-

րու աշխարհական եւ եկեղեցական պատմութեան համար կերտւոր են, ինչպէս Չաքարիա Սարկիսազի († 1699) Պատմագրութիւնը*, Աբրահամ կիթղիս. կերտացւոյ պատմ. Նասր-Շահին**, են, Brosset իւր Collectionին Բ. Հոր. մէջ գաղղ. Թարգմանութեամբ հրատարակեց***

Ժն գարով կը սկսի Միկիթարեանց մասնաւորական գործունէութիւնը եւ եւրպական գիտութեանց հետեւողութեամբ գիտական աշխատութեանց բաղադրին մէկ նոր տեսակը:

(Շարունակել)

Գ Ր Ա Գ Ի Ց Ա Վ Ա Ն

ՅՕԴՈՒՆԸ ԵՒ ԳԻՔ ԳՐԵԼԻՍ ԵՐՈՒՅՑՑ

(Շարունակել)

Պարզեւթն — Բարեւ — Բարեւ:

Հեղինակը չըռէ թէ միայն ընդհանուր գիտելիքները կ'ընեն, եւ գլխաւորութեան գծաւորութեան մէջ գործնական ակնարկութիւններով իրեն օգնութեան շնորհ համար: Գիրքը գլուխներու բաժնելու առնէ հարկ եւ աւքին տուչեւ ունեւալ հետեւեալները:

Նախ. հարկ է որ թէ գլխաւոր բաժանումներն եւ թէ մասնական կէտերն աւելի մը կազմեն: Եթէ ամբողջութիւն չպահուի, հեղինակը պետք է գիտնալ թէ կանխաւ իսկ պիտի կորսնցնէ գիրքն իւր արժէքը:

Երկրորդ. ամբողջին ընթացքն այնպէս պիտի կարգադրուի որ գաղափարներն իրարմէ բխեն, շարունակ, յաւելան, եւ ամբողջութեան մ'աստիճանաւորութիւնները կազմեն: Եթէ 10 էջ յառաջ ըլլաւոր չէ՞նա՞նք, եւ կամ իրր ծանօթ կէտ ենթագրութեամբ՝ յաջորդ գլուխներու մէջ մեկնութեան կարօտ նկատուի, կարեւորները թող տարւոյ անկարեւորներու մէջ թափառի հեղինակը, վերջած է ապահովապէս գիրքն իւր նպատակէն:

Երրորդ. ինչպէս ամբողջ գիրքն նպատակն պիտի ըլլայ, որոշ ծանօթութեան մը առաջնորդել ընթերցողը, նոյնպէս իւրաքանչիւր հատուածի, գլխու նպատակը պետք է ըլլալ որոշ

* Տպ. Վաղարշապատ, 1870:

** Տպ. Վաղարշապատ 1870:

*** Այս քնդհանուր տեսութիւնը զուրկ մնացած են ուրիշ շատ հեղինակներ եւ անստույգ գործեր, որոնցմէ ոմանք տպագրուած ալ են ինչպէս Գիրք Վաստակոյ (Վնիսեւ. 1876) Միւ. Վերացի (Ղնինսեւ. 1832) Մեկնութիւն գործող տարբեր (Վնիսեւ. 1840) են:

* Լուսնային Պետերբ. 1869 նաեւ ռուս Քարգմ. ի Պոստկաննից:

** Վաղարշապատ 1884, 1896: